

Защитени територии и зони в България

Жеко Спиридонов

Съвременният тип защитени територии (ЗТ) се свързва с обявяването през 1872 г. на първия в света национален парк – Йелоустоун. Държавният акт е последица от стихийното усвояване на природните ресурси и изстреблението на бизоните в западните територии на САЩ.

Илюстрации: Асен Игнатов

Витоша

След 140 години, на площ от 9000 кв.км., Йелоустоун остава символ на териториалното опазване на дивата природа. Той се появява в разгара на едно от най-големите унищожения на диви животни в новата история на човечеството и на най-мащабно усвояване на възобновими природни ресурси. Примерът му е последван много скоро в британските доминиони и в самите САЩ. В Европа, където вече преобладават селскостопанските ландшафти, първите национални паркове и резервати са обявени в началото на миналия век – в Швеция, Русия, Швейцария, Испания.

Съпричастността към съдбата на застрашените видове скоро напуска националния контекст. В края на XIX в. вече е подписана първата Конвенция за защита на птиците. Световните войни обаче забавят създаването на Международния съюз за защита на природата (IUCN), основан през 1948 г. (Български представители участват в инициативния комитет през 1947 г.). През 1959 г. Икономическият и социален съвет на ООН с резолюция определя Националните паркове и другите защитени територии за източник на вдъхновение за човека, допринасящ за развитието на неговата култура и за повишаването на неговото благоденствие. На IUCN се дават указания за съставянето на Листа на ООН на националните паркове и равнозначните резервати. Въпросът за спасяването на дивата природа на планетата става световен. През 1992 г. е открита за подписване Конвенция за биологичното разнообразие, влязла в сила още на следващата година, и на която днес страни са почти всички държави на Земята. Днес ЗТ покриват 15 млн. кв.км, или 10 % от земната суша.

Къде е България в защитата на своите природни дадености?

През 1928 г. десет обществени и академични организации се обединяват в Съюз за защита на родната природа. Неговата инициативност бързо дава резултат – България става 7-ата европейска държава, която

обявява ЗТ. Това са Народният парк Витоша и 5 резервата, обявени през годините 1933 – 1934 и изпреварващи обнародването през 1936 г. Наредба-закон за защита на родната природа (6-те ЗТ са били обявени със статут на строго охраняеми гори). България се нарежда сред първите няколко държави в света, имащи природозащитно законодателство по това време. Следва период (до 1977 г.) на бавно нарастване на площта на ЗТ (0,90 % от територията на страната), дължащо се на пресиленото ползване на вековните гори у нас. От 1978 до 1995 г. е „златното време“ на парковете и резерватите. За тези 17 години е изградена най-голямата част от националната мрежа от ЗТ с площ 380 000 ха, включваща трите най-големи ЗТ в България – Националните паркове Рила и Централен Балкан и Природен парк Странджа. Анализ на IUCN сочи България като една от малкото страни в Европа с планирано развитие на мрежата от ЗТ (Световен конгрес на IUCN, Банкок, 2004 г.). Това нямаше да се случи, ако не беше създаден Комитетът за опазване на природната среда, прераснал в Министерство на околната среда и системните разработки на БАН за развитие на мрежата от ЗТ.

В края на миналия век е изработен и обнародван Закон за защитените територии (запазвайки наименованията на някои ЗТ от отменения Закон за защита на природата), който в голяма степен възпроизвежда предназначението и режима на 6-те сегашни категории ЗТ в съответствие с концепцията на IUCN. Резерватите запазват традиционната за категорията комплексна строга защита върху природен комплекс-образец, важен за науката, с висока степен на естественост, оставен да се развива без намеса на човека (с някои специфични защитни изключения (напр. потушаване на възникнал пожар, както и допустимост за познавателни маршрути в тях с придружител). Нова категория обаче са т.нар. Поддържани резервати (ПР). Природните дадености с голямо природо-

защитно значение в техните граници не биха могли да се опазят без специфична намеса на човека. Възприета бе категорията Национален парк (НП) в неговия достатъчно строг режимен вариант, наложителен при

опазване на просторни територии с голямо биоразнообразие, застрашени, ендемични и реликтни видове от минали геоложки епохи, местообитания с висока степен на естественост, забележителни пейзажи и

Язовир „Студен кладенец“, Родопите

обекти от неживата природа. В парковете има развита мрежа от туристически и образователни маршрути, заварени туристически хижи, ограничени ползвания на диворастящи растения и паша с оглед под-

държането на редки тревни сообщества и видове. Тези паркове са изключителна държавна собственост и в границите им не може да има селищни образувания. (Само 3 от „народните паркове“ у нас покриха изискванията и бяха прекатегоризирани в национални паркове). Наименованието „Природен парк“ (ПП) сполучливо замени някогашното „народен парк“. ПП имат доста по-либерален статут от НП, собствеността на земята в тях може да бъде различна, а ползването на природните ресурси не трябва да застрашава видовете и техните сообщества и да нарушава съществено природните екосистеми. Защитените обекти от неживата природа останаха „Природни забележителности“: пещери, геоложки феномени, живописни скали и релефни форми, палеонтологични находища, вековни дървета, карстови извори, ждрела и др., а „Защитените местности“ опазват находища на отделни видове и сообщества, пасторални пейзажи, характерната природна среда на места с историческо и археологическо значение.

С какво са ценни и световно забележими българските защитени територии?

В природата на Европа нашата страна заема уникално кръстопътно местоположение. Биогеографски (БГ) българската природа е обособена част от централноевропейската природа. Но тя има по-голямо биоразнообразие на ниво видове и на ниво сообщества/местообитания и се отличава по големия брой растителни и животински видове, които се срещат само в страната ни или в отделни нейни райони (т.нар. български и съответно локални ендемити). Тези видове не се срещат другаде по света, и което е особено важно, в някои наши планини растителното видообразуване продължава!

Същевременно в природата ни имат значимо присъствие видове и сообщества от Средиземноморието, от Украинско-Казахската степ и от Черноморско-Кавказко-Хирканската област (за растителността от тази област у нас ще използваме гума-

та „южноевксинска“). Въпросните влияния от тези области, някога простирани се на днешна българска територия и морска акватория, са важни, тъй като понякога се отнасят до находища на видове или съобщества от тези биогеографски зони, а в други случаи до тяхното доминиране в цели райони (!). Тяхното опазване бе част от концепцията за развитие на мрежата от ЗТ през „златния период“. С една разходка в ЗТ по географската карта на България някои от посочените по-горе феномени се запомнят много ярко...

По Долния Дунав птичият рай, смаял западноевропейците още през 70-те години на XIX в., вече е останал само в разказите на чужденците и в научната ни литература. На българска земя той се е запазил по островите от Беленската група (в границите на ПП Персина), в ЗМ о-в Вардим и в международно известната Сребърна (ПР), езеро, което се превръщаше в блато и крайбрежни върбалаци, докато не се възстанови връзката с жителните речни води, десетилетия презграждани от дигата по дунавското поречие. Сега вече няколко десетки гнездящи къдроглави пеликани са истинска атракция сред множеството видове водолюбиви птици, някои от които бяха изчезнали. Мощната колония от кormорани върху могъщите гърбовете на о-в Вардим също е незабравима гледка, а от лодката, с която посещаваме Беленските острови, винаги се надяваме да видим морския орел, завърнал се на няколко места в страната ни.

Степта в Добруджа е по-скоро състояние от минали климатични периоди, на които дължим присъствието и до днес на степни елементи като хомяците, лалугера, пъстрия и степния пор, малката перуника, теснолистния божур, гороцвета, коилото и гр. Оригинална камениста (карова) степ съществува на неголяма площ в Резерват (Р) Калиакра, известен още с единствената морска акватория в нашата мрежа от ЗТ и единствената у нас неголяма, но стабилна популация на качулат кormоран. Защитени-

Джамджиеви скали и Казаните, Пирин

Пирин

те местности Дуранкулак и Шабла по Добруджанското крайбрежие – „влажни зони“, обекти по Рамсарската конвенция, чието международно значение би било подчертано дори само да се отнася до опазването на световно застрашения вид червеногуша гъска, която долита от гнездовищата си на о-в Таймир тук, за да зимува, в някои години с 90 % от световната ѝ популация.

Южно от Варна Южноевксинското биотично влияние са засилва по морския бряг, прониква сериозно в крайморските части на Източна Стара планина и характеризира природата на водосборите на Велека и Резовска в Странджа. Типични южноевксински съобщества са горите от източен бук и източен горун с подлес от зеленика (местно име на черноморския рододендрон). Единствените в Европа находища на кавказка боровинка, кавказски джел, дива мушмула, дъба лъжник и други видове растения и безгръбначни животни, главно реликти от предледниковото време и от терциера, също се намират в Странджа. За съжаление, в ПП Странджа единствената голяма естествена дъбова гора в Европа продължава да се сече интензивно, а Планът за управление, завършен през 2003 г., и досега не е приет официално. Резерват Узунбужак на границата с Турция е един от най-просторните резервати в страната (имайки площ над 20 кв.км), а Силкосия край с. Българи е най-старият резерват в България. По морското крайбрежие не може да бъдат отминати: Резерват Камчия (единствената по-голяма заливна гора в страната) и съседната ѝ ЗМ Камчийски пясъци; ПР Атанасовско езеро, над което през пролетта и есента преминава прелетният път на птиците (Виа Понтика), известен от древността, и където се добива морска сол по стари технологии, за да се осигури слънечното раче, храна на многобройните птици през гнездовия период; и накрая Резерват Ропотамо, „перлата на българския бряг“, с множество типове природозащитни местообитания (естуар на река, морски остров, лонгозна гора, скали,

гюни и грузи) и огромно разнообразие на флората, безгръбначната фауна, птиците, прилепите, рибите.... и „битки“ за тяхното опазване.

Ако искате да видите изящна „скална скулптура“, е достатъчно да спрете преди Враца, откъдето се вижда цялата каменна „фасада“ на Резервата Врачански карст в границите на Природен парк Врачански балкан, а по Искърския пролом ще намерите някогашно морско дъно, сега ПЗ Ритлите, както и окамените бели скали над Черепишкия манастир. За окарстения варовик, пещерите, безцветните безгръбначни от предледниковия период, много от тях локални или български ендемити, подземните води, прилепите, богатата флора, орлите, лешоядите могат да се отворят много теми. Друг забележителен скален свят е ПЗ Белоградчишки скали, чиято международна репутация на уникален геоложки и геоморфоложки феномен датира още от средата на XIX в., дължащо се на проучванията на Ами Буе и на великолепно описание на Феликс Каниц.

В сърцето на България се издига силуетът на простиращия се 85 км по дължина на планината Национален парк Централен Балкан. Преди да бъде обявен за такъв през 1991 г., главно през 80-те години на миналия век, беше изградена мрежа от 9 строги резервата с площ 200 кв.км., 8 от които са вписани в Листата на ООН, както и НП, като цяло. Наскоро той получи Европейска диплома за адекватно управление на изключително богато биологично разнообразие, включващо и висока степен на естественост на горските му екосистеми, като около 60 % от тяхната площ са с вековни и с девствени гори. В НП са установени почти половината от видовете на българската флора, 90 вида са ендемити, като 20 от тях не се срещат извън високите дялове на Средна Стара планина. В парка гнездят поне 45 % от видовете на българската гнездова орнитофауна. Значима част от тях са сред застрашените видове на страната и на Европа. Добри популации в НП имат застрашени и

уязвими видове бозайници в страната и в Европа като мечката, вълка, балканската дива коза, дивата котка, златката, както и 7 – 8 вида световно застрашени прилепи. В парка се намират най-високите водопади в страната ни, множество пещери и пропасти, също каньони. НП Централен Балкан е сред първите 4 територии на дивата природа в Европа, приети в мрежата ПанПарк.

Сходно развитие има и Национален парк Рила, обявен през 1992 г. за Народно парк. Резерватите в парка заемат площ над 160 кв.км., три от тях са в Листата на ООН, като Централният Рилски резерват е най-големият в категория 1-ва Строги резервати в Европейския съюз, като изключим няколкото резервата в тайгата на Швеция и Финландия. И ако Централен Балкан е най-голямата защитена територия на буковите гори у нас, НП Рила е такава за изголистните гори и клековите масиви. Тук се намира най-голямата защитена площ на горите от балканския ендемичен вид бяла мур, реликт от терциера, както и най-големите масиви от храстовиден клек. Рекордните по височина смърчове и ели в Резерват Парангалица (обявен през 1933 г., като Силкосия) достигат 62 – 65 м. В НП Рила има пространна високопланинска безлесна зона над клековите масиви, където се простират каменисти алпийски ливади, скални комплекси, ледникови езера, които се срещат и в зоната на клека и в субалпийските гори. Някои от скалистите върхове и стените в Маловишкия дял са достъпни с алпийска техника. Във флората са установени 50 ендемични вида, 10 от които не се срещат извън планината. Сред тях са рилският ревен и божествената излика. Рила е важно местообитание за балканската дива коза, мечката, вълка, а има и няколко индикации за завръщането на риса в планините в Западна България, в частност и в Рила. НП също беше одобрен и включен в мрежата ПанПарк.

ПП Рилски манастир е сърцето на Рила планина, но територията му беше върната на манастира и не стана част от НП. Планът за управление на ПП предвиди по-

Национален парк Централен Балкан

Национален парк Централен Балкан

Западен Пирин

Жеко Спиридонов е завършил Юридическия факултет на Софийския университет „Св. Кл. Охридски“ (1963), регистриран като зоолог от ИЗ-БАН (1986) с профили: орнитология, едри бозайници, консервационна биология. Директор на Националната служба по защита на природата към М-во на околната среда (1991 – 1997), президент на Постоянния комитет на Бернската конвенция (1996 – 1997) и експерт към комисиите на Защитените територии и на Опазването на видовете на Международния съюз за защита на природата.

строг статут за природата му предвид вековните гори, богатата флора, орнитофауна с около 100 гнездещи в парка вида, сред тях природозащитно значими видове: далматински сокол, сокол скитник, скален орел, орел змияр, врабчова и пернатонога кукумявка, трипръст и белогърб кълвач, глухар, лещарка и др. Резерватът Рилома-настирска гора е един от 6-те резервата в България с площ над 30 кв.км с вековни гори, вкл. от рилски дъб, който не се среща другаде освен в резервата. Той остана изключителна държавна собственост и се управлява и охранява от Дирекцията на НП Рила. Напоследък в ПП се развихря сеч. Същото става и в другите ПП в страната, тъй като тази категория ЗТ е под контрола, но не под пряката юрисдикция на МОСВ. Собственикът на свещените гори на Рила и частни компании ще ограбят природно наследство на повече от 1000 години. Време е МОСВ да поеме прякото управление и на природните паркове.

Национален парк Пирин е обявен за Нарoden парк почти 30 години преди другите два НП. На площ от 400 кв.км (двойно по-малък от НП Рила), в Пирин е концентриран голям природозащитен потенциал. Горите му от паласов (черен) бор и черна мура показват по-голяма прилика с горската растителност на планината Олимп, отколкото с граничещата с Пирин Рила планина. Еловите гори са малко. Като преходно-средиземноморска планина Пирин има разнообразна флора с 60 ендемични вида, от тях половина не се срещат другаде и се намират главно в обявения през 1934 г. Резерват Баюви дупки – Джинджирица (Джинджирица е присъединена през 80-те години на миналия век). НП Пирин е сред първите ЗТ по броя на ендемичните насекоми и други безгръбначни животни. В него се намират 4 от 6-те снежници в страната ни (фирнов сняг, който остава целогодишно; променя се само заемащата от снега площ). Над 170 ледникови езера и скалните масиви, стени и пропасти също не изчерпват дивата красота на планина-

та. НП е обект на Конвенцията за световното културно и природно наследство. Това не попречи да бъдат изградени скиписти в нарушение преди всичко на собствения ни Закон за защитените територии.

В ЮЗ край на страната ни се намират още няколко ЗТ с международно признание: Резерват Алиботуш с неговите изголистни гори от средиземноморски тип – черна мура, паласов бор, цар-Борисова ела, и голям брой ендемити във флората му; ПЗ Мелнишки пирамиди – уникалният скален свят, оживен от една разнообразна и консервационно значима орнитофауна; Резерват Тисата – средиземноморски „остров“ в България – гори от дървовидна хвойна с подлес от червена хвойна и грипа, терпентиново дърво (кукуч), багемолистна круша, южна копривка и др., над 100 вида гнездещи птици с голям брой „средиземноморци“ и 40 % от видовете влечуги в страната ни – сухоземни костенурки и „екзотите“ леопардов, вдлъбнатоочел и ивичест смок, котешка змия, змия червейница; и последният обявен ПП Беласица с великолепните вековни букови гори в Резерват Конгура и единствените естествени масиви от ядлив кестен в страната ни (може да съжаляваме, че кестени на 300 – 500, някои вероятно и на 700 – 900 години в буферната зона на резервата бяха изсечени, поради „старост“).

Завършваме разходката по биогеографската карта на България със Западни Родопи, чиято природа неоправдано е лишена от голям – не, но и от по-малък национален или природен парк. Задоволяваме се с изброяването на най-ценните за опазването на родопското природно наследство резервати и природни забележителности, обявени през втората половина на отминалото столетие: безспорният „фаворит“ – Резерват Червената стена – гори от паласов бор и цар-Борисова ела, каньонът на р. Сушица, скалните масиви и стени, всичко това над Бачковския манастир, и още над 100 вида застрашени, редки и ендемични растения, един от резервати-

те с площ над 30 кв. км.; резерватите Беглика, Купена, Дупката и Мантарица, всеки с площ между 11 и 18 кв. км, и все пак крайно недостатъчно за представянето на най-големия масив от естествени изголистни гори в Европа (изключвайки тайгата на Русия и Феноскандия); малките, но много ценни резервати Кастракли (200 – 300-годишни гори от паласов бор, Казаните – девствена гора от паласов бор, ела, бял бор и бук, и Сосковчето край Смолян; ПЗ и ЗМ Буйновско ждрело, Триградо ждрело, пещерата Снежанка, Дяволското ждрело със 120 000 прилепа от два световно застрашени вида, Клептуза – паласов бор край Велинград, Баташки Снежник и смърчовия гердан под върха.

Проблеми и перспективи

ЗТ на България покриват кръгло 5800 кв. км или 5.25 % от територията на страната. От тази площ 80 % са записани или предстои записването им в Листата на защитените територии на ООН – 3 национални и 11 природни парка, 28 резервата (1-ва категория) и 20-тина поддържани резервата, природни забележителности и защитени местности, всичките с площ над 10 кв.км. Всичко сочи за високото качество на изградената досега мрежа от ЗТ, но това не е достатъчно, като се има предвид богатството на нашето биоразнообразие, което по основни показатели е първенстващо в Европейския съюз. Сравнението, което правим с останалите държави – членки на Съюза, показва повече от недостатъчност. От 27-те държави-членки България се нарежда по ЗТ сред последните 5, заедно с бедните на биоразнообразие Ейре, Латвия, Белгия и с Гърция, която има голямо биоразнообразие. Националната стратегия за опазване на биологичното разнообразие, разработена през 1993 г., приета от правителството към края на 90-те, сега е съвсем забравена, с нея са забравени и 10 % ЗТ, които трябваше да постигнем спешно. В останалите държави от ЕС защитените територии покриват

между 10 и 15 % от територията им, но за Германия, Англия, Дания и Австрия този процент е над 15.

Вярно е, че през 2007 г. България представя на обединена Европа своята мрежа по Натура 2000. С това завършва обаче само първият етап от изграждането на мрежата. Докато бъдат изготвени плановете за управление на тези зони (изключваме 5-те процента на ЗТ, които са част и от мрежата Н 2000, като приемаме условно, че там нещата вървят) и ЕС даде своите оценки за всяка от 225-те зони по Директива 92/43 и 114-те зони по Директива 79/409 на ЕИО очевидно ще мине доста време. Нека имаме предвид:

- защитените зони по Н 2000 (не тези, които вече са ЗТ!) не са ЗТ и в тях само част от природните компоненти ще бъдат защитени, и то частично;

- докато дойде реалната защита на това, което ще бъде съхранено, голяма част от биоразнообразието на страната ни, но с това и на Европа, ще бъде унищожена или загубила нужното качество: на първо място горите (3 кода от всичките 5, посочени от Световния фонд на дивата природа, WWF, като приоритетни за опазване на природозащитно значимите горски типове в Европа, се намират в България и са представени все още от девствени или естествени горски съобщества; още, тревните местообитания, които масово се изравят, крайморските дюни, от които една четвърт вече са застроени, изравнени или отишли като пясък в строителството, „на място“, неблагоприятията с опазването на застрашени едри бозайници и птици и държавната политика свързана с дивечовъдството, и други;

- през последните 15 и повече години обявяването на нови ЗТ е замряло;

- главната причина за опасността от изчезване на 90 % от глобално застрашените видове бозайници, птици и земноводни в Световната Червена Листа се дължи на деградацията и унищожаването на техните местообитания. ■